

देशीवाद : प्रेरणा, स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये

(Nativism: Inspiration, appearance and characteristics)

डॉ. पवन मांडवकर

प्राचार्य, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ ४४५४०१

अध्यक्ष, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद

E mail: pavanmandavkar@hotmail.com भ्रमणध्वनी ९४२२८६७६५८

गोषवारा

1961 पासून भालचंद्र नेमाडे यांच्या लिखाणाने देशीवाद म्हणजे नेमके काय, हे मराठी साहित्य जगताला कळले. त्यांच्या लिखाणाचे समर्थन करणारे आणि विरोध करणारे असे दोन्ही गट नेमाडेना अनुभवायला मिळाले. देशाची संस्कृती बाजूला पडून सुरुवातीला संस्कृत, नंतर फारसी आणि त्यानंतर इंग्रजी भाषेचे व संस्कृतीचे परिणाम होत गेल्याने एका विशिष्ट चौकटीत अडकून मराठी साहित्य गटांगळ्या खात राहिले. त्यातून बाहेर काढण्याचा प्रयत्न जसा समाजातील विविध घटकांनी आणि विचारवंतांनी केला, तसा तो देशीवाद समर्थक अभ्यासकांनीही केला. त्याचे पडसाद साठोत्तरी साहित्यातील दिसतात. एकविसाव्या शतकातील जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात समग्र देशीवाद कितपत टिकेल, हे जरी आज निश्चित सांगता येणार नसले, तरी अभ्यासकांच्या भूमिकेतील काही तत्त्वे मराठी साहित्यिकांना अंगीकारता येतील किंवा स्वीकाराई अशी आहेत.

Abstract

Since 1961, Marathi literature has come to know exactly what Nativism means in the writings of Bhalchandra Nemade. Nemade experienced both groups who supported and opposed his writing. As the culture of the country was falling apart, the culture of Sanskrit, then Persian and later the influence of English language and culture, locked Marathi literature in a particular frame and in dilemma. Just as various elements and thinkers of the society tried to exclude it, so did the nativists. Its footsteps appear in the literature of the post-sixties. Although it cannot be certain today that overall Nativism will survive in the stream of globalization in the twenty-first century, some of the principles of the role of the practitioner can be adopted or accepted by the Marathi literary.

बीजशब्द

देशीवाद, मराठी साहित्य, साठोत्तरी, जागतिकीकरण, नेटिविझम

प्रस्तावना

जगभरात वाङ्मयामध्ये अनेक प्रवाह आहेत, त्याला 'वाद' ही संज्ञा वापरतात. त्यात वास्तववाद, अस्तित्ववाद, सौंदर्यवाद, कलावाद होतेच आणि आता लढावू वृत्तीचा म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या देशीवादाचीही चर्चा व्यापक झाली आहे. मराठी साहित्यात मार्क्सवाद फारसा प्रभाव पाडू शकला नाही, तसे देशीवादाचेही झाले. मात्र काही अंशी समान धागा असणारे दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य यांनी मात्र चांगली लोकप्रियता मिळवली. बदल हा जगाचा नियम आहे. संस्कृतीची सरमिसळ ही होणारच. याचमुळे भालचंद्र नेमाडे यांची देशीवादाची भूमिका अनेक अभ्यासक नाकारतात. पण नेमाडेनी देशीवादातही अन्य ठिकाणचे चांगले ते स्वीकारण्याचा मांडलेला दृष्टिकोन दुर्लक्षित झाल्याने त्यांना विरोध अधिक

झाला. देशीवादाच्या प्रेरणा आणि देशीवाद्यांच्या समर्थकांची नेमकी भूमिका व वैशिष्ट्ये कोणती, हे थोडक्यात मांडण्याचा हा प्रयत्न.

पार्श्वभूमी आणि प्रेरणा

‘देशीवाद’ या संज्ञेचे मूळ वर्णनात्मक भाषाशास्त्राच्या अध्ययनातून उलगडते. ‘देशी’ म्हणजे प्रादेशिक आणि ‘मार्गी’ म्हणजे प्रमाण असा आशय स्वीकारला तरी दोन्ही एकमेकांना खेटूनच दिसतात. दहाव्या शतकाच्या अखेरीस दोन्हीमध्ये भेद जाणवू लागला. इस्लामी आक्रमणांसोबतच मार्गीचा प्रवास थोपवला जाऊ लागला. देशीने त्या वेळेपासून आपले सांस्कृतिक स्थान निर्माण करण्याचा व अस्मिता जपण्याचा प्रयत्न केल्याचे जाणवते. तिचा विकास ब्रिटिशांच्या आगमनापर्यंत सुरक्षित होता. अगदी चक्रधर, ज्ञानेश्वर, नामदेव जनाबाई, तुकारामांपर्यंत संतांनी मराठीची साहित्यभाषा मेहनतीने आणि चिकाटीने घडविली. ब्रिटिशांच्या आगमनाने मार्गीला चांगले दिवस आले आणि देशीच्या विकासाला खिळ बसली. मार्गी ही परंपरावाद्यांचे प्रतीक मानले जाते आणि तिचे ब्रिटिशांशी चांगले जुळले; परंतु मार्गी, देशी यांच्याबरोबरीने आता विदेशी ही एक तिसरी प्रवृत्ती उभी झाली होती.

ब्रिटिशांचा हेतू हिंदुस्थान लुटणे हा असल्याने त्यातून होत गेलेल्या अन्याय—अत्याचारांना कंटाळून भारतीय जनमानसांत देशीवादाची चळवळ उभी होत गेली. एकोणविसाव्या शतकात ती अधिक व्यापक झाली. महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी ती प्रथमतः सामाजिक जीवनात आणि साहित्यात प्रतिबिंबित केली. साहित्यसमीक्षेतील देशीवादाच्या भूमिकेचे मूळ येथे दिसून पडते. पहिले देशीवादी विचारवंत, समीक्षक म्हणून त्यांना मानावयास हरकत नसावी. तसे देशीवादाचे मूळ ज्ञानेश्वर, बसवेश्वर यांनीही देशीचा पुरस्कार करून काही प्रमाणात जाणवून दिले होते. हा झाला प्रारंभाचा उल्लेख; परंतु साहित्यसमीक्षा प्रांतात ज्यांनी हा वाद मांडला किंवा त्यावर विचार करावयास प्रवृत्त केले त्या दोन व्यक्ती म्हणजे गणेश देवी आणि नेमाडे होत. देश स्वतंत्र होण्यापूर्वी आणि नंतरही नवे वाङ्मयीन प्रवाह अवतरण्यापूर्वी आपण विदेशी परंपरांनाच श्रेष्ठ मानून त्यांचा कित्ता गिरवीत होतो. ‘भालचंद्र नेमाडे आणि गणेश देवी यांनी भारतीय साहित्य समीक्षा ही युरो—अमेरिकन वर्चस्वातून मुक्त व्हावी यासाठी प्रयत्न केले.’^१ हे मकरंद परांजपे यांचे विधान चुकीचे ठरत नाही.

स्वातंत्र्यापूर्वी आणि स्वातंत्र्यानंतर काही काळ ब्रिटिशांचा आदर्श डोळ्यापुढे ठेवून साहित्यनिर्मिती होत होती, हे आता लपून राहिलेले नाही. आपली अवनती ही ब्रिटिशांचे अंधानुकरण करण्यात आहे, हे म. ज्योतिबा फुल्यांना उमगले होते. त्यांची सत्यशोधक चळवळ म्हणजे देशीवादाचा अवतारच होती. ‘सार्वजनिक सत्यधर्म’ या पुस्तकात तर त्यांनी संपूर्ण देशीवादाचीच भूमिका मांडलेली दिसते. लोकहित हेच साहित्याचे प्रयोजन असावे, ही त्यांच्या साहित्याची भूमिका होती.

राजाराम शास्त्री भागवत यांनी इतिहास मांडत असताना संस्कृत भाषा, ब्राह्मण यांना टीकेचे लक्ष्य करून देशी असण्यालाच धर्म मानले. विठ्ठल राजमी शिंदे यांचे लेखन किंवा भास्करराव जाधव, दिनेशचंद्र सेन, पेरियार, चंद्रिकाप्रसाद जिज्ञासू, डी.डी. कोसंबी अशा समीक्षकांनी केलेल्या समीक्षा या देशीवादीच असल्याचे जाणवते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बौद्ध धर्म स्वीकारण्यामागे देशीवादाचाच पुरस्कार होता. ‘बुद्ध धर्माची त्यांनी जी दीक्षा घेतली, त्यामागे हे एक कारण होते की हा धर्म याच मातीत रुजला होता.’^२ डॉ. आंबेडकरांनी मांडलेले विचार, अर्थनीती ही अस्सल देशीवादाला मानणारी होती.

महात्मा गांधी भारतात आले ते अत्यंत टापटीप पोशाखात आणि जेव्हा त्यांनी येथील गरिबी आणि इंग्रजांनी तसेच येथील जमीनदार व धनदांडग्यांनी चालविलेले शोषण बघितले तेव्हा त्यांनी आयुष्यभर साधे धोतर आणि उपरणे घेऊन सतत देशसेवा केली. ही देशीपणाची जाणीव होती. स्वदेशीचा पुरस्कार करणाऱ्या गांधीजींचे समग्र साहित्य देशीवादाचीच छाप सोडते.

स्वातंत्र्यानंतर राम मनोहर लोहियांनी आंतरराष्ट्रीय पद्धतीची भांडवलशाही आणि पढीक साम्यवादाला विरोध केला आणि आशियायी किंवा भारतीय पद्धतीची साम्यवादावर आधारित राज्यव्यवस्था मांडली होती. लोहियांनी देशीवादी विचार मांडल्याने आणि तरुण पिढीला ते पटल्याने प्रस्थापितांविरुद्ध ती उभी ठाकली होती. अगदी असेच विचार जयप्रकाश नारायण यांचेही होते. त्यांच्या मते, ‘नगण्य असा सुशिक्षित मध्यमवर्ग आणि राजकारण धुरंधर एवढेच लोक लोकशाही कारभारात लुडबूड करताना दिसतात.’ हे मत त्यांनी ‘सोशॅलिझम, सर्वोदय अँड डेमोक्रेसी’ या त्यांच्या ग्रंथात मांडले होते.

सानेगुरुजींच्या 'श्यामची आई' या पुस्तकातही देशीवादच आढळतो. दलित, ग्रामीण साहित्यातही देशीवादाचे अंश आढळतात. अगदी चक्रधर, ज्ञानदेव आणि फुल्यांपासून ह्या सर्व देशीवादाच्या प्रेरणा उरतात.

स्वरूप

देशीवादाची मूळ संकल्पना उत्तर अमेरिकेतील नेटिविझम या संकल्पनेवरून घेतल्या गेली असावी, असे काही अभ्यासक म्हणतात तर काही याला विरोध करतात. अमेरिकन नेटिविझम आणि भारतीय देशीवाद यात कमालीचे वैधर्म्य आहे. इथला देशीवाद हा इथल्याच प्रस्थापितांच्या किंवा शोषणाच्या विरोधात निर्माण झाला होता, हेदेखील लक्षात घ्यावे लागते.

त्या वेळी साहित्यात इंग्रजांचे अनुकरण होत होते. येथील प्रदेश, इथली भाषा, समाजाचे विविध स्तर हे फारसे उमटत नव्हते. मोजक्या प्रदेशाचे, मोजक्या समाजाचे चित्रण होत असूनही त्यांनाच सांस्कृतिक प्रतिष्ठा मिळत होती. भालचंद्र नेमाडे यांनी या संदर्भात सखोल अध्ययन करून 'देशीवाद' मांडला. त्यांच्यासोबत या विचारसरणीची आणि मांडणी करणाऱ्यांमध्ये गणेश देवी, डॉ. चंद्रशेखर जहागिरदार, डॉ. शांतीनाथ देसाई, यू. आर. अनंतमूर्ती, गिरीड्डी गोविंदराज, चंद्रकांत पाटील, मकरंद परांजपे यांचा समावेश होता. कालांतराने देशीवादाची चळवळ भारतभर फोफावली. नंतर गो.मा. पवार, म.सु. पाटील, वासुदेव सावंत, चारुदत्त भागवत, रेखा इनामदार—साने, गो.म. कुलकर्णी असे कितीतरी समीक्षक मराठी भाषेत या विषयाची मांडणी करू लागले.

बा.सी. मर्ढेकर यांनी 'आर्ट अँड मॅन' हे पुस्तक इंग्लंड येथे प्रकाशित केले आणि त्यांचा मराठी साहित्य समीक्षा प्रांतात एक धाक निर्माण झाला होता. मात्र भालचंद्र नेमाडे यांनी 'निरस्तरपादपेदेशे : श्री.के. क्षीरसागर यांचा वादसंवाद' हा लेख १९६१ साली लिहिला आणि मराठीत देशीवादाची खऱ्या अर्थाने पेरणी झाली. पुढे त्यांनी लिहिलेला 'कादंबरी' हा निबंध म्हणजे मराठी कादंबरीचा देशीवादी इतिहासच उरला. ते म्हणतात, 'मराठी कादंबरी मराठी कादंबरीकाराने निर्मिली आहे आणि मराठी कादंबरीकार मराठी समाजाने निर्मिलेले आहेत. हे देशीपणाचे भान सतत जागृत ठेवणे नव्या पिढीला आवश्यक आहे. जगभराच्या नाना भाषांतील नाना कलाकृतींना उचलून त्यांची मराठी कलाकृतीच्या मूल्यमापनासाठी तुलना करण्याची 'कलात्मक' मराठी समीक्षेची वृत्ती अडाणीपणाची असल्याने टाळणे आवश्यक झाले आहे. दोन्ही संस्कृतीचा नीट खोल अभ्यास असल्याशिवाय अशी तुलना करणे समीक्षेलाच धोक्याचे असते.'^३ या निबंधात नेमाड्यांनी अत्यंत सखोल अध्ययनातून देशीवादाची जबाबदारीपूर्ण भूमिका मांडली आहे. १९८० नंतर नेमाड्यांच्या प्रत्येक साहित्यकृतीत देशीवादाचीच भूमिका जाणवते. त्यांच्या मते, देशी म्हणजे भूमीशी जोडलेले असणे. परक्या, बाहेरून येणाऱ्या अनेक मूल्यांचे, भाषांचे, संस्कृतीचे देशी मूल्यांवर, भाषेवर, संस्कृतीवर जेव्हा आक्रमण होते, तेव्हा स्वतःच्या अस्तित्वासाठी मानवी समूहांना देशीवादी व्हावे लागते.

वैशिष्ट्ये

देशीवाद हा संस्कृतीशी निगडित असतो. चालीरीती, भाषा, प्रथा, परंपरा, संकेत, श्रद्धा हे सर्व त्यात समाविष्ट असते. संस्कृतीच्या प्रत्येक घटकाचे समर्थन देशीवादात होत नाही; परंतु हरवलेल्या मूळ संस्कृतीला शोधण्याचे कार्य त्यात केले जाते. प्रत्येकाची आपले काहीतरी अस्तित्व सिद्ध करण्याची धडपड असते. त्याच्याजवळ त्याचे मूळ जे देशी असते, ते नाकारता येत नाही. जगभरात काहीसा सारखेपणा असला तरी स्वतःचे जे वेगळेपण आहे, ते देशी संस्कृतीतच गवसते असे देशीवाद्यांचे म्हणणे आहे. दलित, ग्रामीण, आदिवासी अशा साहित्यक्षेत्रातील वेगवेगळ्या चुर्लींमध्ये धगधगणारा अग्नी देशीवादाचेच समर्थन करीत नाही का?

या सर्वांतून एक गोष्ट जाणवते ती ही की वैदिक परंपरेला देशीवाद स्वीकारत नाही. ही परंपरा परकी आहे, ही त्यांची ठाम समजूत आहे. सदाशिवपेठी भाषेत बहुजनांनी लिहिण्यावर देशीवाद्यांनी प्रहार केले आहेत. सुरुवातीला संस्कृत, फारसी आणि कालांतराने इंग्रजी भाषेचे आपण गुलाम झालो, यावर ते प्रचंड टीका करतात.अस्सल लोकसाहित्याला आणि लोककलांना देशीवाद स्वीकारतो. हा बहुजनांचा, ग्रामीणांचा, आदिवासींचा अमूल्य ठेवा चिरंतन टिकला पाहिजे, हे

देशीवादाच्या समर्थकांचे म्हणणे आहे. तमाशाचे फड आणि शेक्सपियरची नाटके यांच्यात साधर्म्य शोधले जाते. येथे लोकभाषेचा आग्रह आहे.

भालचंद्र नेमाडे यांनी 'यमुना पर्यटन' कादंबरीतला देशी परंपरेचे भान ठेवणारी, कृतीला महत्त्व देणारी प्रवृत्ती असणारी वाङ्मयकृती मानले आहे. कृतिप्रधानता हा एक देशीवादाचा निकष त्यांनी माडला आहे.

साहित्याचे स्वरूप समाजसापेक्ष असावे. समाजाच्या जाणिवा त्यातून व्यक्त व्हाव्यात. याला नेमाडे यांनी नवनैतिकता म्हटले. समाजाच्या जाणिवांसोबत समाजवास्तवही प्रकट व्हावे, ही अपेक्षा केली. नवनैतिकतेला त्यांनी वैयक्तिक मूल्यनिष्ठा असेही मानले. ही नवनैतिकता सापेक्षतावादी भूमिका मान्य करणारी ठरते.

वाईट ते फेकून देणे आणि चांगले ते आत्मसात करणे, हे देशीवादाचे एक वैशिष्ट्य आहे. देशीकरण करताना मार्गी आणि विदेशीमधून काळजीपूर्वक निवडीने परंपरा आणि आधुनिकीकरण यांचा मेळ घालून आपल्या संस्कृतीत जो समावेश केला त्याने आपली संस्कृती भक्कम झाली असे देशीवादाचे समर्थक मानतात. 'कोसला' कादंबरीचे उदाहरण याबाबतीत दिले जाते. अशोक केळकर या कादंबरीचे परीक्षण करताना म्हणतात, 'आधुनिक मानवाच्या विचार—कल्पनाविश्वातली कोसला ही एक महत्त्वाची जाणीव. हिची जातकुळी एकीकडे शेक्सपियरच्या हॅम्लेटपर्यंत पोचते; दुसरीकडे बौद्ध—जैन ह्यांच्यापर्यंत.' असे असले तरी विदेशी व मार्गीतून चांगले काय घ्यायचे आणि नेमकी या बाबतीत देशीवादाची भूमिका अनेकदा संभ्रमित करते.

देशीवादात सत्य ही संकल्पना महत्त्वाची ठरते. महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्या 'सार्वजनिक सत्यधर्म' या ग्रंथाचे उदाहरण दिले जाते. नेमाडे यांच्या मते, ज्याप्रमाणे राजकारण्याला मुख्यतः खोटे बोलण्याबद्दल महत्त्व मिळते, त्याप्रमाणे लेखकाला महत्त्व प्राप्त होते तो मुख्यतः खरे बोलणारा असल्यामुळे. ज्योतीराव फुले यांनी सांगितलेला सत्य हा धर्म सार्वजनिकरीत्या पाळला जातो. तेच सामाजिक सत्य किंवा वास्तव आहे.

निष्कर्ष

भालचंद्र नेमाडे यांनी खऱ्या अर्थाने 'देशीवाद' रूढ केला. देशीवादाची संकल्पना भालचंद्र नेमाडे यांनी जी मांडली त्यात त्यांनी काही महत्त्वाच्या विषयांना हात घातला. त्यांच्या मते, जागतिकीकरणाचा रेटा वाढला आणि देशीवादाला गती आली. ईशान्येत जंगले टिकून आहेत ती देशवादाने आणि पुण्यामुंबईचा न्हास झाला तो जागतिकीकरणाने. पाश्चात्यांच्या नादी लागून त्यांचे अंधानुकरण करण्याऐवजी आहे त्या व्यवस्थेत सुधारणा करून त्या अधिक विकसित कशा करता येतील, हे बघितले पाहिजे. जागतिकीकरणाच्या रेट्यावर नेमाडेच्या प्रहारामुळे इतर बरेच लेखक अंतर्मुख झाले आणि त्यांनी आपल्या लेखनाची कूस बदलली. नेमाडे यांनी आपल्या साहित्यात बोलीभाषेला अधिक वाव दिला. कोंकणी, गोंयची, हिंदीमिश्रित उर्दू आणि वैदर्भी बोलींमध्ये त्यांनी कविता लिहिल्या.

देशीवादाची चळवळ जितकी वाखाणल्या गेली, तितकीच टीकात्मक आणि आव्हानात्मकही ठरली. देशीवादाची प्रेरणा आणि परंपरा ज्ञानेश्वर, नामदेव, बसवेश्वरांपासून तुकारामांपर्यंत आणि पुढे आंबेडकर—फुल्यांपर्यंत नेता येते. म. फुले यांच्या वैचारिक साहित्यात आढळणारा देशीवाद आणि बाबा पद्मनजींच्या 'यमुनापर्यटन'सारख्या कादंबरीतून आढळणारा देशीवाद थेट आजच्या राजन गवसांच्या 'कळप' कादंबरीपर्यंत समृद्ध होत गेलेला दिसतो. देशीवादावर अनेक वादही झाले आणि होतातही. पण एक चळवळ त्यानिमित्ताने सुरू झाली.

जगातल्या प्रत्येक देशाची संस्कृती असते, तसा देशीवादही असतो. प्रत्येक देशाच्या या चळवळीतील कार्यकर्त्यांची एकच विचारप्रणाली असते आणि ती म्हणजे त्यांच्या त्यांच्या देशातील नागरिक सुखी, संपन्न, सुनीतीमान, सुसंस्कारित व्हावा. परकीयांच्या आश्रयाखाली जगण्याची कोणालाच इच्छा नसते. जागतिकीकरणाच्या लाटेतही आपले अस्तित्व टिकविण्याची धडपड प्रत्येक देशाची असते. देशीयता टिकवली तरच देश वाचेल, हे सूत्र आता प्रत्येकाला उमगले आहे. उपरोक्त नमूद देशीवादाची वैशिष्ट्ये बघितली की त्या प्रवाहाकडे वळण्याची खरी गरज राजकीय क्षेत्राप्रमाणेच साहित्यक्षेत्रालाही आहे, ही देशीवादाच्या समर्थकांची भूमिका काही अंशी तरी मान्य करावी लागते.

संदर्भ

1. परांजपे, मकरंद, नेटिव्हिजम: एसेज इन क्रिटिसिझम, साहित्य अकादमी, नवी दिल्ली, प्रथमावृत्ती, 1997, पृ. 11
2. लोखंडे, अरुणा, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा सांस्कृतिक वारसा आणि आधुनिक समाज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ, संपा. दया पवार व इतर, म.रा.सा. आणि सं. मंडळ, मुंबई, प्रथमावृत्ती, 1993 पृ. 101
3. नेमाडे, भालचंद्र, कादंबरी, मराठी साहित्य: प्रेरणा व स्वरूप, संपा. गो.मा. पवार, म.द. हातकणंगलेकर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, 1986, पृ. 13

Available at: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3482405

